

Peter Verstegen

Introductie bij *Vertaalkunde versus vertaalwetenschap*

Peter Verstegen (1938) heeft een rijk oeuvre opgebouwd van vooral vertaalde poëzie. Zo vertaalde hij van Baudelaire Les Fleurs du mal, van Dante (samen met Ike Cialona) de Divina commedia; van Milton Paradise Lost, van Petrarca de Canzoniere, van Rilke de Neue Gedichte, van Shakespeare de Sonnets, Venus and Adonis, The Rape of Lucretia en Hamlet; voorts bundels van Auden (samen met Marko Fondse), Bukowski, Cummings, Emily Dickinson, Goethe, Heine, Verlaine en de bloemlezing Natuur zal kunst nooit blijvend evenaren, met honderd hoogtepunten uit de West-Europese lyriek. In 1993 promoveerde hij op het proefschrift Vertaalkunde versus vertaalwetenschap, dat door zijn polemische inslag veel stof deed opwaaien en nog altijd actuele ideeën over vertaalkunde en vertaalwetenschap bevat. Dat proefschrift, waarvan hieronder de introductie te lezen is, verscheen in 2016 in een nieuwe editie uitgebracht door VertaalVerhaal.

Introductie bij *Vertaalkunde versus vertaalwetenschap*

In dit boek wil ik het vak Vertaalkunde introduceren en duidelijk maken waarin het verschilt van het al bestaande vak Vertaalwetenschap. Onder Vertaalkunde versta ik het vak dat zich bezighoudt met wetenschappelijk onderzoek naar vertalingen, en speciaal met de vraag hoe teksten uit de ene taal kunnen worden overgebracht in een andere taal met een zo klein mogelijk betekenisverlies. Dat de algehele inhoud bij het vertalen zoveel mogelijk intact moet blijven is de inherente norm, die in deze eeuw door nationale en internationale wetgeving legale status heeft verkregen, in de vorm van het auteursrecht, gebaseerd op het begrip intellectuele eigendom.

De vertaalkunde wil ook vaststellen wat er bij het vertalen verloren gaat en waaruit de overige schade bestaat ten gevolge waarvan vertalingen qua algehele genietbaarheid vaak onderdoen voor het origineel. Voor zover mogelijk wordt daarbij de vraag beantwoord in hoeverre dat verlies aan genietbaarheid had kunnen worden voorkomen. Met andere woorden, de vertaalkunde houdt zich speciaal bezig met de kwaliteit van vertalingen en het meten daarvan (vertaalkritiek), en met het uitwerken van een methode die bruikbaar is in het vertaalonderwijs (vertaaldidactiek).

Het is mogelijk vertaalkunde te zien als een onderdeel van de vertaalwetenschap, maar de discipline verdient de status van zelfstandig vak. Het vak vertaalkunde is wenselijk, omdat de vertaalwetenschap, zoals die zich heeft ontwikkeld, steeds minder aandacht besteedt aan het vertalen zelf en steeds meer aan de receptie van vertalingen en andere vormen van literaire sociologie. De vertaalwetenschap, althans de grote meerderheid van degenen die zich bezig houden met het vak dat zo genoemd wordt, wil niet normatief zijn en stelt dat de tijd waarin de vertaalbeschouwing wél normatief was (tot zo'n dertig jaar geleden) een voor wetenschappelijke fase is geweest. Niet normatief zijn betekent dat geen onderscheid wordt gemaakt tussen een geslaagde en een mislukte vertaling, en evenmin tussen vertalen en bewerken.

Vertaalkunde is een vorm van toegepaste wetenschap die de grenzen van het begrip vertalen duidelijk wil afbakenen. Het theoretisch fundament ervoor wordt gevormd door wat ik zou willen aanduiden als de theorie van het begrijpen. Het is een ervaringsfeit dat mensen in staat zijn elkaar meestal goed te begrijpen wanneer ze dezelfde taal spreken. Het is ook een ervaringsfeit dat mensen die zijn opgevoed met verschillende talen elkaar kunnen begrijpen wanneer een van de twee zich voldoende kennis heeft eigengemaakt van de taal van de ander om zich daarin te kunnen uiten. En het is een ervaringsfeit dat mensen in staat zijn geschreven uitingen in een andere taal, inclusief kunst talen, te begrijpen. Men kan betogen dat dit begrijpen altijd relatief is, en dat niet iedereen evenveel begrijpt, maar dat doet niets af aan het feit dat de mate van begrijpen in de meeste gevallen objectief vaststelbaar is, in die zin dat, als het goed is, niet iedereen iets anders begrijpt, dat men het bij verreweg de meeste taaluitingen eens kan worden over de vraag wat er precies te begrijpen is, of wat de beoogde effecten zijn van de te vertalen tekst. Vertaalonderzoek zou zich in de eerste plaats moeten bezighouden met de vraag of de vertaler de door hem vertaalde

tekst heeft begrepen, waarbij het antwoord op die vraag besloten ligt in zijn vertaling. Een vertaling is niet, zoals van vertaalwetenschappelijke zijde wordt gesteld, maar een interpretatie van de vertaler, een vertaling is de neerslag van zijn kunnen. De mate van begrip van een vertaler zegt nog weinig over de kwaliteit van een vertaling. De vertaler moet begrijpen én reproduceren: men mag van zijn vertaling verwachten dat daarin de semantische en stilistische nuances van de oorspronkelijke tekst, voor zover mogelijk, zijn overgebracht. Voor het aspect van de reproductie is de vertaler aangewezen op de mogelijkheden van zijn taal en afhankelijk van zijn competentie in het gebruiken van die mogelijkheden. Mij gaat het erom dat de mogelijkheid bestaat teksten in een vreemde taal te begrijpen, en in de eigen taal te reproduceren; dit wordt dagelijks door de praktijk bewezen. Maar er zijn uitzonderingen en gradaties: bij sommige teksten levert vertalen zoveel verlies op dat de vertaling niet evenveel effect kan hebben als de originele tekst had. Bij andere vertalingen valt te beredeneren dat het verlies aan effect heel klein is. Iedere vertaling houdt als het ware de hypothese in dat de vertaler niet méér semantisch en stilistisch verlies heeft teweeggebracht (of voor lief moet nemen) dan inherent is aan de eigenaardigheden van de twee betrokken talen en de eigenheid van de daarbij behorende culturen. Die hypothese kan bevestigd of gefalsifieerd worden door concrete vertaalkritiek, gebaseerd op het aanbieden van alternatieven die beter voldoen. Zoals het mogelijk is een tekst in een vreemde taal goed te begrijpen en te reproduceren, zo is het ook mogelijk om een tekst gebrekkig te begrijpen en gebrekkig te reproduceren. Er is verschil tussen goede en slechte vertalingen, net zoals er verschil is tussen goede en slechte, of geslaagde en mislukte medische operaties: een geslaagde leidt tot herstel, een mislukte kan de dood ten gevolge hebben. Sommige vertalingen doen de originele tekst zo weinig recht dat ze een fataal effect hebben op het leesgenot, zonder dat dit nodig was geweest. De vertaler heeft zich dan niet gehouden, of door gebrek aan kennis niet kunnen houden aan bepaalde spelregels, die allemaal te herleiden zijn tot één norm: het overbrengen van het algehele communicatieve effect van een tekst met de middelen van een andere taal, op zo'n manier dat het algehele semantische en stilistische verlies zo klein mogelijk is. Dit uitgangspunt, dat volgens de vertaalwetenschap niet geldig is, omdat het in de wetenschap alleen zou gaan om de vraag hoe iets is, niet om de vraag hoe iets zou moeten zijn, behelst niet meer dan de imperatief voor een vertaler dat hij de toegepaste wetenschap van het vertalen even goed en gewetensvol moet beoefenen als bv. een chirurg zijn vak van toegepaste wetenschap.

Toegepaste wetenschap kan niet zonder regels. De vertaler of vertaalkundige kan daar niet buiten, evenmin als de medicus of de jurist. Uit het voorgaande blijkt dat ik de vertaler, als vertaalkundige, beschouw als degene die zich bezighoudt met een vorm van toegepaste wetenschap. Aan welke eisen zou een goede vertaler eigenlijk moeten voldoen? Als het gaat om het overbrengen van subtiele literaire teksten zal hij zijn eigen taal, bijvoorbeeld het Nederlands, ten minste moeten beheersen op het niveau van iemand die in die taal, met name het onderdeel taalbeheersing, is afgestudeerd: van zo iemand wordt niet méér verwacht dan dat hij zijn taal 'correct' gebruikt, terwijl een vertaler ook stilistische subtiliteiten (die niet

per se ‘correct’ zijn) moet kunnen overbrengen; als hij alles in ‘correcte taal’ zou overbrengen, zou hij vele teksten in stilistisch opzicht vervalsen; ‘correct’ taalgebruik is voor hem niet meer dan een uitgangspunt: dat wil zeggen, alleen als hij het ‘correcte’ gebruik van zijn taal onder de knie heeft, is hij in staat om stilistisch effectief niet-correct te zijn.

Om de teksten die hij vertaalt goed te kunnen begrijpen, zal de vertaler anderzijds de vreemde taal ten minste moeten beheersen op het niveau van iemand die in die taal is afgestudeerd (tenminste, omdat uit onderwijs aan aspirant-vertalers met een doctoraal Engels of Frans is gebleken dat afstuderen in een taal het begrijpen van teksten in die taal niet garandeert). Hij moet vakken als semantiek en stilistiek dagelijks in de praktijk brengen; hij moet, waar nodig, een filoloog en een exegeet zijn. Vertalen lijkt dus een wetenschappelijk ambacht waarvoor men twee talen op academisch niveau moet kunnen hanteren, ook al is dat bij de vreemde taal in passieve zin; dat het sommigen toch gemakkelijk afgaat, heeft te maken met een bepaalde begaafdheid op taalkundig gebied. De vertaler beoefent een vorm van mimicry: hij doet een tekst na in een andere taal. In dit opzicht is zijn talent vergelijkbaar met dat van de acteur, de mimespeler of de stemimitator. Een goede imitator kan iemand die hij maar één keer heeft gehoord op overtuigende wijze nadoen. Hij kan dat eigenlijk zonder te weten hoe hij het doet. Hij hoeft niet eerst een grondige analyse te maken van de betrokken fonetische kenmerken. Zo zal ook de vertaler bepaalde semantische en stilistische nuances vaak weten over te brengen buiten alle analyse om. Voor zover het gaat om puur informatieve teksten ziet men dit nadoen in een andere taal het best vertegenwoordigd in de figuur van de tolk, die bij simultaanvertalingen absoluut geen tijd heeft om zich vragen te stellen over de betekenis van wat hij vertaalt. Begrip en reproductie moeten ogenblikkelijk zijn. Daar staat tegenover dat de tolk zich niet hoeft bezig te houden met het overbrengen van stilistische subtiliteiten, die doorgaans ontbreken in de gesproken teksten die hij vertaalt, en die hij – voor zover ze niet ontbreken – mag simplificeren in zijn weergave, omdat van hem niet meer wordt verlangd dan dat hij informatie overbrengt.

In zekere zin is ieder die een andere taal dan zijn moedertaal spreekt een tolk, zijn eigen tolk. Degenen die een andere taal zo beheersen dat ze zich er gemakkelijk in kunnen uitdrukken, zeggen wel eens dat ze in die taal denken. Dat lijkt niet geheel juist uitgedrukt. Vermoedelijk wordt bedoeld dat ze, terwijl ze zich uitdrukken in de vreemde taal, niet langer bewust aan het vertalen zijn, en dat ze dus eigenlijk de woorden vinden zónder te hoeven denken. Ook de aanleg om vreemde talen te spreken lijkt een vorm van mimicry. Maar vermoedelijk is spreekvaardigheid in de vreemde taal, culminerend in het werk van de simultaantolk, een andere vorm van mimicry dan vertaalvaardigheid, een verschil dat mogelijk samenhangt met het onderscheid tussen de introverte en de extraverte persoonlijkheid. In ieder geval zijn er vertalers die er nooit in slagen de taal waaruit ze (soms op hoog niveau) vertalen behoorlijk te spreken. Bij de vertaler van romans en ander literair werk gaat het vooral om gevoel voor stijl, om het overbrengen van de stilistische kant van de inhoud. In die vorm van mimicry kan de artistieke aanleg van de vertaler tot uiting

komen. Maar daarnaast heeft de literaire vertaler de kennis en de wetenschappelijke instelling nodig die hem in staat stellen door middel van analyse achteraf te controleren of de oplossingen die hij gekozen heeft inderdaad voldoen.

Uit het voorgaande is duidelijk dat de vertaalkunde níet relativistisch is en uitgaat van het idee dat de inhoud van een tekst niet voor iedereen anders is, dat er in 99 van de 100 gevallen geen twijfel hoeft te bestaan over wat een schrijver met zijn woorden heeft bedoeld, en dat men het daarover eens kan worden in iedere kring van geïnformeerde gebruikers van de betrokken taal. De vertaalwetenschap, althans de spraakmakende meerderheid in dat vak, heeft gekozen voor het relativisme en lijkt daarin steeds verder te gaan. Het eerste begrip dat sneuvelde was het begrip equivalentie: er zouden in taal A geen woorden of wendingen bestaan die precies hetzelfde betekenen als woorden of wendingen in taal B. Het tweede begrip dat sneuvelde was de objectief vaststelbare betekenis: elke vertaling zou maar een interpretatie zijn, en ieders interpretatie zou potentieel anders zijn. Het gevolg was dat het begrip ‘trouw aan het origineel’ werd afgedaan als een kreet zonder inhoud. Volgens de beoefenaars van de vertaalwetenschap is trouw aan het origineel irreëel. Er wordt slechts aangenomen dat er tussen vertaling en origineel zoiets als een minimale overeenkomst moet bestaan. Een onderscheid tussen vertaling en bewerking bestaat voor de vertaalwetenschap dan ook niet. Zo wordt in Van den Broeck 1981, p. 616, in een voetnoot gesteld: *‘Het traditionele onderscheid ‘vertaling vs. bewerking’ vindt nog altijd heel wat verdedigers, al is het wetenschappelijk gezien onhoudbaar. Het valt immers niet in te zien waar precies de grenslijn van het origineel (transformaties, verschuivingen, aanpassingen, interpretatieve tussenkomsten) impliceren, en bewerkingen getrokken zou moeten worden.’* De laatste zin is niet geheel helder [vermoedelijk moet men lezen: ‘.. de grenslijn tussen vertalingen van het origineel (die transformaties, verschuivingen, aanpassingen, interpretatieve tussenkomsten impliceren) en bewerkingen getrokken zou moeten worden.’], maar wel duidelijk is de teneur van Van den Broecks noot, die gegeven werd ter adstructie van zijn standpunt dat een stripverhaal naar ‘Alice in Wonderland’ ook een vertaling was.) In de praktijk hebben vertegenwoordigers van de hedendaagse vertaalwetenschap ook meer belangstelling voor bewerkingen, uitgaande van het (nooit aannemelijk gemaakte) idee dat de vertaling van een tekst uit taal A in taal B op ingrijpende wijze moet worden aangepast aan de verwachtingen die zouden leven bij de sprekers van taal B, om genietbaar voor hen te zijn. Het gevolg van dit alles is dat de vertaalwetenschap bij haar onderzoek naar vertalingen alleen antwoord wil geven op de vraag wat voor strategie een vertaler blijkens zijn vertaling zou hebben gevolgd, waarbij het antwoord eigenlijk nooit meer is dan ‘(meer) doeltaalgericht’ of ‘(meer) brontaalgericht’, een onderscheid dat overigens weer erg veel lijkt op het onderscheid tussen bewerking en vertaling. De vraag of een vertaling meer doeltaalgericht of meer brontaalgericht is, laat zich al na het vergelijken van één bladzijde beantwoorden en vergt nauwelijks onderzoek. Als conclusie van een vergelijkende studie is zo’n resultaat even mager als de conclusie dat ezels langere oren hebben dan paarden.

Als vak heeft vertaalkunde een raakvlak met taalkunde (met name contrastieve linguïstiek), met literatuurwetenschap (die vaak gebruik maakt van vertalingen en weinig gebaat is met vrije bewerkingen waaruit men veeleer de bewerker dan de auteur leert kennen), en met de communicatiewetenschap (die o.m. wil weten of communicatie van het soort schrijver-lezer tot stand komt, hetgeen bij slechte vertalingen in duidelijk verminderde mate het geval is). Tenslotte kan de vertaalkunde worden gezien als een onderdeel van de cultuurwetenschap, omdat vertalingen bij uitstek voortbrengsels zijn van de menselijke cultuur.

Elke tekst kan worden opgevat als een werkelijkheid. De taak van de vertaler is de werkelijkheid van die tekst zoveel mogelijk onveranderd over te brengen in een andere taal, 'zoveel mogelijk', omdat enig verlies door het taal- en cultuurverschil niet te vermijden is. Al kan de vertaalwetenschap het misschien stellen zonder normen, voor de wetenschappelijke discipline van het vertalen zelf geldt het normatieve principe dat de werkelijkheid van een tekst niet moet worden vervalst. Men zou hier een analogie kunnen zien met het vak geschiedenis. Een theoreticus van de geschiedwetenschap kan er misschien mee volstaan alleen maar in kaart te brengen op welke wijzen er geschiedenis wordt geschreven, zonder daarbij een oordeel te vellen over wat goed is en wat niet. Maar de praktische historicus is gebonden aan de norm dat hij (een deel van) het verleden naar beste vermogen eerlijk moet reproduceren en de werkelijkheid van het verleden niet bewust naar eigen smaak mag veranderen. Hij zal niet pretenderen dat zijn reconstructie per se waar is of de gehele waarheid behelst, maar hij zal daar wel naar streven. Hij is, als elke wetenschapsman, gebonden aan de morele norm zijn onderzoek integer te verrichten en zijn materiaal niet te manipuleren. Zo is de inherente norm voor de vertaler/vertaalkundige dat hij de werkelijkheid van een tekst in een vreemde taal voor zover mogelijk gewetensvol en getrouw reproduceert in zijn vertaling. Graag citeer ik in dit verband De Groot 1961, p. 26: 'Ook nu nog kan men gemakkelijk constateren, dat de "wetenschappelijke houding" meer omvat dan wat aan regels in logica en methodologie is vastgelegd. Men kan dit het beste omschrijven als een ongeschreven code, een systeem van *impliciete normen*, met bijbehorende *methoden*, die binnen de groep van serieuze wetenschapsbeoefenaars als min of meer vanzelfsprekend worden aanvaard. Voor een deel zijn dit betrekkelijk eenvoudige "do's and don'ts", die juist door hun vanzelfsprekendheid nooit vastgelegd zijn geworden. Enkele voorbeelden: men mag geen uitkomsten vervalsen of verdoezelen; geen omstandigheden verzwijgen, die een ander licht op de resultaten zouden werpen; zijn aandacht niet beperken tot in een geliefde theorie passende ervaringsfeiten; en dergelijke.' Kortom, de wetenschapsman is verplicht tot integriteit.

De imperatief van eigenlijk alle wetenschap is het zoeken naar de waarheid. Zoals de historicus zoekt naar de waarheid omtrent het verleden, en de medische onderzoeker naar de waarheid omtrent het ontstaan van ziekten of omtrent het effect van geneesmiddelen, zo zoekt de vertaler naar de meest ware, want meest getrouwe, meest overeenkomstige, weergave in zijn eigen taal van een tekst in een andere taal. Hierboven stelde ik dat een vertaalde tekst kan worden beschouwd als de hypothese dat de geboden weergave de best mogelijke is. Beter nog kan men stellen dat een

vertaler met zijn weergave van ieder tekstsegment de hypothese stelt dat de betreffende weergave, gezien de mogelijkheden van zijn taal, de beste is, dat wil zeggen: het minst verandert aan de werkelijkheid van de tekst. Een ander zal die hypothese kunnen falsifiëren door een alternatief te bieden waarvan de eerste vertaler moet toegeven dat het de werkelijkheid van de tekst beter weergeeft. Dat vertalers in zo'n situatie niet zouden willen toegeven dat een bepaald alternatief geschikter is, lijkt mij een mythe en is in strijd met mijn ervaring. Pas wanneer het gaat om subtiele betekenisnuances of om het weergeven van heel moeilijk te begrijpen teksten, dan wel teksten met heel speciale stilistische eigenschappen, kan het lastig zijn om het eens te worden over de verkieslijkheid van de ene mogelijkheid boven de andere.

De vertaalwetenschap stelt dat vertaalonderzoek alleen wetenschappelijk is wanneer wordt gebouwd op een theorie die verklaringen kan geven en voorspellingen kan doen, en die hypothesen ter falsifiëring aanbiedt. De theorie van de vertaalkunde kan zijn dat het mogelijk is, door bepaalde regels in acht te nemen, een vertaling te maken van een gegeven tekst die beter is dan vertalingen van die tekst waarbij genoemde regels niet in acht worden genomen. Hypothesen zijn bijvoorbeeld dat een vertaling beter is naarmate de vertaler de oorspronkelijke tekst in al zijn facetten beter begrepen heeft, naarmate hij er beter in geslaagd is interferentie van brontaal in doeltaal te vermijden, en naarmate het hem beter gelukt is in zijn vertaling de stilistische kenmerken over te brengen die van belang waren voor het origineel. Of dat het geval is, kan men afleiden uit de vertaling zelf. Met andere woorden: de vertaalkunde stelt, en die hypothese is misschien de belangrijkste, dat men de kwaliteit van een vertaling kan vaststellen door middel van een zorgvuldige vergelijking van de vertaling met het origineel, en dat het vergelijken van diverse vertalingen van dezelfde tekst met het origineel een uitspraak mogelijk maakt over de respectieve kwaliteit van de vertalingen, berustend op controleerbare gegevens en redeneringen, en niet op 'impressies', zoals wel is gesteld door de vertaalwetenschap.

In het eerste hoofdstuk zal ik nader uitwerken waar het bij vertalen om gaat. In het tweede tot en met vijfde hoofdstuk ga ik een discussie aan met beoefenaars van de vertaalwetenschap. In het zesde en laatste hoofdstuk laat ik zien wat de vertaalkunde in de praktijk inhoudt bij het vertalen van (literair) proza. De centrale vraag van dit proefschrift is: wat maakt iets tot een goede (geslaagde, adequate) vertaling. De praktische, niet polemische delen van dit boek kunnen dienen als basis voor vertaaldidactiek en vertaalkritiek.

Naar mijn idee zijn de gedachten die ik uitwerk over het vertalen in feite zo vanzelfsprekend dat het niet nodig zou moeten zijn om ze op schrift te zetten. Bijna iedere vertaler zal er zich bij zijn werk meer of minder bewust op baseren. Het is dan ook om aan deze ideeën meer reliëf te geven dat ik ze geregeld contrasteer met de denkbeelden die door de vertaalwetenschap zijn ontwikkeld en die naar mijn mening de zaak van het vertalen geen goed hebben gedaan.